

пиширувчи шахс маъносини англатадиган сўзлар билан боғланади. Навоий асарларида озик-овқат маъносини билдирувчи сўзлар билан боғланадиган *бовурчи, баковул, бишурмак, ваирабу, тотмоқ, қўймоқ, жизубиз* каби сўзлар ҳам гоҳ ўз маъносида, гоҳ кўчма маънода қўлланган.

Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоий асарларида қўлланган лексемаларни мавзуй гуруҳлар асосида ўрганиш тезаурус луғатлар яратиш учун кенг йўл очиб беради.

ФОРС-ТОЖИКЧА ЛУҒАВИЙ БИРЛИКЛАРДАН ШАКЛЛАНГАН ОРОНИМЛАР

БЕГИМОВ ОДИЛ

Филология фанлари номзоди, доцент, ҚарМIIИ

Аннотация. Мақолада форс-тожик тилидан келиб чиққан оронимлар, шунингдек, бошқа тилларга оид лексик бирликлардан форс-тожик тили қонуниятлари асосида шаклланган оронимларнинг яшалиш хусусиятлари тадқиқ қилинади.

Таянч сўз ва иборалар: ороним, ареал, унсур, тоғли ҳудуд, ўзлашиш жараёни, эроний тиллар, туб сўз, қўшма сўз, изофали бирикма, содда гап, гибрид оронимлар, индикатор.

Аннотация. В статье исследуются особенности образования оронимов персидско-таджикского происхождения, а также оронимов, сформировавшихся на основе закономерностей персидско-таджикского языка от лексических единиц, относящихся к другим языкам.

Опорные слова и выражения: процесс заимствования, иранские языки, однокоренное слово, сложное слово, изофетная конструкция, простое предложение, гибридные оронимы, индикатор.

Summary. In this article there are investigated the particularities of the formation of the oronyms from Persian-Tadjik origins, as well as, the oronyms forming on the base of the regularities of Persian-Tadjik languages from lexical units referring to other languages.

Keywords and expressions: the oronyms, areal, element, mountainous regions, Persian languages, root word, compound word, phrase, simple sentence, hybrated oronyms, indicator.

Форс-тожик тилига тегишли луғавий бирликлардан ташкил топган оронимлар Жанубий Ўзбекистон оронимиясида миқдор жиҳатидан ўзбекча оронимлардан кейинги ўринда туради. Уларнинг тарқалиш ареали анча кенг, қўлланиши ҳам бирмунча фаолдир. Айниқса, тоғли ҳудудларда яшовчи тожик тилида сўзлашувчи аҳоли нутқида, шунингдек, улар билан қўшни яшовчи ва яқин ижтимоий-лисоний муносабатда бўлган ўзбек тилида сўзлашувчи аҳоли нутқида бу хусусият яққол кўринади. Тўпланган оронимик материалларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, форс-тожикча ёки форс-тожик тилига тегишли унсурлардан ташкил топган оронимлар-

нинг миқдори сезиларли даражада. Уларнинг катъий тарқалиш чегарасини белгилаш ва қўлланиш частотасини аниқлаш анча мушкул. Чунки, ўлканинг барча туманлари ҳудудлари бўйлаб тожикча ёки тожик тили морфемалари билан шаклланган оронимлар тарқалганлигини кўриш мумкин.

Маълумки, эроний тилларда сўзлашувчи халқларнинг бир вакили сифатида тожик халқи қадим ўтмишдан бери туркий тилда сўзлашувчи халқлар, жумладан, ўзбеклар билан бирга, аралаш яшаб келмоқда. Бу ҳаёт тарзи, ижтимоий-иқтисодий ҳамда маданий алоқалар замирида икки тиллилик муносабатлари вужудга келган. Бу муносабат-

лар натижасида кўплаб форс-тожикча сўзлар ва аффикслар ўзбек тилига ўзлашган. Ўзлашиш жараёни жуда узоқ даврлардан бошланганлиги учун ўзлашган сўзларнинг бир қисми ўзбек тили луғат таркибига сингиб кетган. Бир қисми эса умумўзбек тили луғат таркибига тўла ўзлаша олмай, жой номлари ёки шева лексикаси сифатида қўлланиб келинмоқда.

Ўзбекистон оронимиясидаги форс-тожикча ва форс-тожик тили унсурлари мавжуд бўлган оронимларни генетик жиҳатдан қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Компонентлари форс-тожикча сўз ва аффикслардан ташкил топган оронимлар.

2. Бир компоненти форс-тожикча, бошқа компоненти ўзбекча сўз ва аффикслардан ташкил топган оронимлар.

3. Бир компоненти форс-тожикча, бошқа компоненти араб тили унсурларидан ташкил топган оронимлар.

4. Компонентлари форс-тожик, араб ва ўзбек тили унсурларидан ташкил топган оронимлар.

1. Компонентлари форс-тожикча сўз ва аффикслардан ташкил топган оронимларнинг таҳлили уларнинг тузилишига кўра қуйидаги туркумларга ажратиш мумкинлигини кўрсатди:

А. Содда сўз шаклига эга бўлган оронимлар. Улар ҳам, ўз навбатида, туб ва аффикслар ёрдамида ясалган оронимлар каби турларга бўлинади. Лекин бу ўринда шуни таъкидлаш лозимки, туб сўз шаклида бўлган оронимларни ташкил этувчи луғавий birlikлар оронимлар ясалишига қадар ўзбек тилига апелляциятив сифатида ўзлашган бўлиши мумкин. Улар эҳтимол, форс-тожик тилида сўзлашувчи аҳоли томонидан эмас, балки бу сўзларни ўзлаштириб олган ўзбеклар томонидан берилган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Бундай оронимларга Газа, Дашт, Занг, Камар, Кариз кабиларни мисол қилиб келтириш мумкин. Форс-тожикча аффикслардан шаклланган оронимларни ҳам ясалиш хусусиятларига кўра икки гуруҳга ажратиш мумкин: а) фақат форс-то-

жик тилида қўлланадиган аффикслар ёрдамида ясалган оронимлар: -и: Араби (дашт), Арпакори (Арба+ғар+и), Баланди, Исванни, Кулли, Манғити; -он: Арабон (дашт), Карсагон (баландлик), Можарон (баландлик), Заҳакимарон (тепа), Марғибон, Ширан (тепалик), Чилдухтарон (тоғ); -ак: Бедак (жой), Зингирак (чўкки), Кўҳак (Кўнғиртоғнинг қадимги номи), Майдонак (баландлик), Сурҳак (баландлик), Шерак (адир); б) генезиси эроний тилларга тегишли бўлиб, форс-тожик ва ўзбек тилида қўлланадиган аффикслар ёрдамида ясалган оронимлар: -зор: Регзор (жой), Жўробзор (адир), Жангалзор (жой); -истон: Боғистон (жой), Кўҳистон (тоғли жойлар), Найистон (жой); -хона: Рубоҳхона (адир).

Б. Кўшма сўз шаклида бўлган оронимлар: Аспар (дара), Баркўҳ (тоғ), Говдара, Говдахна (дара), Гўрдара, Дарғамурда (адир), Кўрдахна (дара), Кўрчашма (дара), Лўлимурда (адир), Лўндасанг (жой), Моғакдара, Мағалдара, Моҳиндахна, Нуғайкўҳ, Олволидара, Омборжар, Парчағул (жой), Пўстакховар (жой), Сангбирон (баландлик), Чоштўда (чўкки), Шутурмурда (адир), Яғнав (адир).

Форс-тожик тилига тегишли кўшма сўз шаклида бўлган оронимларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, айрим кўшма оронимлар шу шаклда ўзбек тилида сўзлашувчи аҳоли нутқида ҳам қўлланади, шунинг учун уларни бевосита тожик тили маҳсули деб айтиш қийин. Уларнинг бу гуруҳга киритишимиз шартли. Масалан: Гўрдара, Говдара, Кўрчашма, Олволидара, Омборжар каби оронимлар шулар жумласидандир.

В. Изофали бирикма шаклида бўлган оронимлар. Бу гуруҳга кирувчи оронимларни ҳам икки гуруҳга бўлиш мумкин: а) изофа кўрсаткичини сақлаб қолган оронимлар: Боғибаланд, Гўримор, Гўрикалмок, Дарайитурко, Дарихитой, Даштикалта, Даштичинор, Даҳнидарғоз, Заҳакимарон, Камаритурк, Камаричилжувут, Кўҳисафед, Кўҳисиёҳ, Кўҳичош, Хамикалон, Чашмиганда, Шибарикалон; б) изофа кўрсаткичини йўқо-

тиб, қўшма сўз шаклига келиб қолган оронимлар: Гўрмор (Гўри мор), Даначот (Даҳнаи чот), Даражови (Дарайи жови), Дарайтут (Дарайи тут), Дарғоз (Дарайи ғоз), Дашновот (Дашти обод), Карсагон (Ғари сакон), Кўхсиё (Кўхи сиёх), Лабжар (Лаби жар), Пожур (Пойи жир), Поёндара (Поёни дара), Шоклон (Шохи калон), Қапчиғайболо (Қапчиғайи боло) ва бошқалар.

Изофали бирикма шаклида бўлган оронимларнинг тахлили шуни кўрсатадики, бу шаклдаги оронимлар икки компонентдан ташкил топган оронимлар орасида салмоқли ўрин тутди. Улар тожик ва ўзбек тилларида сўзлашувчи аҳоли истиқомат қиладиган ҳудудларда ҳам, фақат ўзбекча ёки тожикча сўзлашувчи аҳоли истиқомат қиладиган ҳудудларда ҳам учрайди. Икки тиллилик кенг тарқалган ҳудудларда бу шаклдаги оронимларнинг частотаси нисбатан зичроқ. Изофали бирикма шаклида бўлган оронимлар орасида изофа кўрсаткичини аниқ сақлаб қолган оронимларнинг мавжудлигини орографик объект жойлашган ҳудуддаги аҳолининг тожик тилида сўзлашиши ёки уларнинг нутқида тожик тилининг таъсири нисбатан кучли эканлиги билан изохлаш мумкин. Чунки бу хусусият бўлмаган киши изофали бирикма шаклида бўлган сўзларнинг шакл ва маъно хусусиятларига эътибор бермайди. Бу ҳолат сўз бирикмаси шаклида бўлган номларнинг бузиб талаффуз қилинишига олиб келади. Натижада сўз бирикмаси шаклида бўлган номларнинг таркибидаги изофа кўрсаткичи тушиб қолади ва у яхлит бир сўз шаклига келиб қолади.

Компонентлари форс-тожикча бўлган оронимлар орасидан яна бир гуруҳни ажратиш мумкин. Бу содда гап шаклида бўлган оронимлардир. Уларнинг иккинчи компоненти форс-тожикча феълларнинг ҳозирги замон ўзаги ёки ўтган замон сифатдоши шаклидаги сўзлардан ташкил топган бўлади: Аспар (асп “от”, пар – паридан “учмоқ” феълнинг ҳозирги замон шакли), яъни “от учадиган, от кулаб тушадиган”; Хардуз

(аслида хардузд: хар “эшак”, дузд – дуздидан “ўғирламоқ” феълнинг ҳозирги замон шакли), яъни “эшак ўғирлайдиган”; Харкуш (хар “эшак”, куш – куштан “ўлдирмоқ” феълнинг ҳозирги замон шакли), яъни “эшак ўлдирадиган”; Шутурмурда (шутур “туя”, мурда – мурдан “ўлмоқ” феълнинг ўтган замон сифатдош шакли), яъни “туя ўлган”; Дарғамурда (дарға “бошлик”), яъни “бошлиқ ўлган”; Лўлимурда – “лўли ўлган”; Хамихукуштаги (адир): ҳам “кия, қиялик”, хук “чўчка”, кушта+ги – куштан феълнинг ўтган замон сифатдош шакли ва -ги (иш-ҳаракатни амалга ошиш имкониятини ифодалайдиган қўшимча), яъни “чўққани ўлдириш мумкин бўлган қоя”¹ ва бошқалар.

2. Бир компоненти форс-тожикча, бошқа компоненти ўзбекча сўз ва аффикслардан ташкил топган оронимлар: Арпапоя, Арчамайдон, Арчахут, Арпали, Бешпанжа, Бештахта, Бойиргаза, Бўридахна, Дастортош, Дурбинтепа, Зангтепа, Зангқўтан, Каттазов, Каттатахта, Киссатубак, Куллисой, Кўкчағат, Кўчактепа, Кўхтош, Мартепа, Мохиёнқўл, Мўлағулак, Наврўзтепа, Сангқалок, Саркўтал, Сарғая, Чанглок, Чашмакўл (тепа), Чоштепа, Ялангги, Қорамос, Қоратанги, Куллатепа, Қўрғонак, Қўрғониболо, Хурсантоғ (Хурд+санг+тоғ), Хавасактепа ва б.

Бу номлар бевосита тожикча сўзларни ўзлаштирган ўзбек тилида сўзлашувчи аҳоли томонидан яратилган деб айтиш мумкин. Лекин, юқорида келтирганимиздай, узоқ даврлардан бери давом этиб келаётган икки тиллилик шароитида тожиклар ҳам қўплаб ўзбекча сўзларни ўзлаштириб олганлар, уларнинг нутқида, ҳатто айрим ўзбек тилига хос бўлган қўшма сўз яшаш қолиплари ҳам қўлланилади ёки аксинча, ўзбеклар нутқида тожикча қўшма сўз ҳамда изофали бирикмаларни яшаш қолиплари қўлланиши мумкин.

¹ Форс-тожикча сўзларни изохлашда “Персидско-русский словарь” (Ю. А. Рубинчик раҳбарлигидаги муаллифлар гуруҳи. – М.: Русский язык, 1983. Т. I–II.

3. Бир компоненти форс-тожикча, бошқа компоненти араб тили унсурларидан ташкил топган оронимлар: Авазгардон, Ажиназов, Етимтахта, Талликурон, Таллипахса, Таллисор, Талҳо, Тангсор, Хўжабаркўҳ (тоғ) ва бошқалар.

Бу каби номлар таркибида учрайдиган аваз, ажина (бирлик шакли жин), етим, талл, ҳисор, хўжа, ағба, шайх компонентлари генетик жиҳатдан араб тилига мансуб. Лекин таркибида араб тилига хос бўлган луғавий бирликларнинг қўлланиши бу номларнинг араб тилига тегишли эканлигини кўрсатмайди. Бу номлар ижтимоий-маданий ҳаётнинг маълум бир босқичларида арабча луғавий бирликларни ўзлаштириб олган маҳаллий аҳоли томонидан яратилган. Бу номларнинг ижодкорлари ўзбек ва тожик халқларининг вақлларида. Чунки бу арабча сўзлар икки миллатга мансуб халқлар тилига бирдай ўзлашган.

4. Компонентлари форс-тожик, араб ва ўзбек тили унсурларидан ташкил топган гибрид характердаги оронимлар нисбатан кам учрайди: Таллисортепа, Намозгоҳтепа. Улар ясаилишининг ўзига хос хусусиятлари бор. Масалан, Таллисортепа ороними ясаилиш даврига кўра икки босқичга бўлинади. У биринчи босқичда Талли ҳисор “кўрғон тепа” шаклида (иккала компоненти ҳам арабча сўзлар) ясалган; иккинчи босқич, унинг шакли содалашиб, маъноси ҳам тушунарсиз ҳолга келиб қолгач, унга ўзбекча “тепа” индикатори қўшилган. Дастлаб апеллятив сўз сифатида ясалган намозгоҳ (арабча намоз сўзига форс-тожикча –гоҳ аффикси қўшилган) орографик объект (тепа)га қўшилиб, аниқловчи вазифасини бажариб келган.

Кўмир//кўмур компонентли оронимлар. Жой номлари таркибида индикатор сифатида сақланиб қолган бу сўз ўз маъно хусусиятига кўра орографик характерни намоён этади. В.В. Радлов¹ бу сўзни кўмур ~ кўпур ~ кўбур шаклидаги вариантдош лексикалар сифатида талқин этган ва уларнинг

икки маъносини келтирган: кўприк; тоғ чўқкисидаги тор, сиқик, ингичка, ўйик жой. Кўприк сўзининг кўмру варианты ҳам бўлган. Бу сўз Жанубий Ўзбекистон оронимлари ва ороойконимлари таркибида учрайди. Кўмиртепа (Китоб т. тепа, қишлоқ), Кўмирчи (Қамаши т. қишлоқ) топонимлари шулар жумласидандир. Т. Нафасов² Кўмиртепа номини кўмирли тепа эмас, балки кўмур+тепа – тоғ бағридаги сиқик, тор жойли тепа деб изоҳлаш тўғри бўлишини кўрсатган. Кўмирчи топоними ҳам шу асосда изоҳланган. Шу ўринда яна бир изоҳ. Бизнингча, кўмир ва унинг фонетик варианты кўмур келиб чиқишига кўра форс-тожикча бўлиб, у тузилишига кўра кўҳ+мур: кўҳ “тоғ”, мур “ингичка” (киёсланг: мурча: мур+ча – бели ингичка шаклида бўлган жондор) сўзларидан ташкил топган қўшма сўздир. У ҳолда, бу сўз тоғ, чўққи каби баландликларнинг сиқилган, ингичкалашган шаклини ифодалайди. Демак, кўмур < кўҳмур – ўрта қисми сиқилган, ингичка тортган тоғ, чўққи, баландлик маъносига эга.

Озарбайжон топонимлари таркибида ҳам кўмур – “тоғ чўққисидаги тор, жарсимон жой” маъносидаги сўз учрайди. Буни Кемир ороойконими, Кемирдағ, Кумуркей оронимлари ва Кемир чайи ва бошқалар мисолида кўриш мумкин³.

Кўҳ компонентли оронимлар. Форс-тожик тилида “тоғ” маъносида фаол қўлланивчи кўҳ сўзи оронимик индикатор сифатида Жанубий Ўзбекистон оронимиясида ва оронимлардан келиб чиққан бошқа турдаги объект номлари таркибида учрайди. Жумладан, Кўҳисафид (Бойсун т. тоғ), Кўҳисиёҳ (Шаҳрисабз т. шарқидаги тоғ), Кўҳичош (Сариосиё т. тоғ тизмаси), Кўҳсиё (Қамаши т. яйлов), Кўҳтош (Сариосиё т. тоғ тизмаси), Нуғайкўк (Бойсун т. адир), Кўҳак (Қарши шимолидаги Кўнғиртоғ XIV–XVI асрларга тегишли “Вақфнома”ларда шу ном билан

¹ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I–IV. – СПб., 1893–1911. – С. 1321.

² Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Т.: “Ўқитувчи”, 1988. 102-бет.

³ Ахмедов Тофик Мурсалы оглы. Система азербайджанский топонимов. АДД. – Баку, 1987. – С. 49.

тилга олинган). Шунингдек, оронимлардан келиб чиққан топонимлар: Кўҳистон (Шах-рисабз т. қишлоқ), Кўчак – (Бойсун т. гузар), Кўчакли (Денов т. қишлоқ) ва бошқалар.

Кўҳисафид – Бойсун туманидаги тоғ номи. У тузилишига кўра кўҳ “тоғ” ва сафид “оқ” сўзларининг форс-тожикча изофа кўрсаткичи орқали бирикишидан ҳосил бўлган: кўҳ+и+сафид “оқ тоғ”. Бу тоғ номининг келиб чиқиши ҳам ўзбекча Оқтоғ номининг келиб чиқишига ўхшаш луғавий-маъновий хусусият касб этади. “Бобурнома”да Кўҳисафид оронимининг келиб чиқиши қуйидагича изоҳланган: “Тўққиз руд ушбу тоғдин чиқар, бу тоғдин қор ҳаргиз ўксимас. Бу жиҳаттин ғолибо Кўҳисафид дерлар¹.”

Шахрисабз тумани шарқидаги **Кўҳсиёҳ**, Қамаш туманидаги **Кўҳсиё** оронимлари ҳам тузилишига кўра форс-тожикча кўҳ+и+сиёҳ шаклидаги изофали бирикма ҳисобланади. Бу номлар ўзбек тилидаги Қоратоғ оронимига тўғри келади. Улар келиб чиқишига кўра бир хил луғавий-маъновий хусусият касб этади. Шунингдек, Бойсун туманидаги **Нуғайкўк** ороними таркибида ҳам кўҳ сўзи мавжуд. Бу ном таркибий тузилишига кўра нуғай+кўҳ шаклидаги кўшма сўзлардан ташкил топган. Ном таркибидаги нуғай – этноним бўлиб, у қадимги туркий уруғлардан бири ҳисобланади. Қашқадарё-Сурхондарё кўнғиротларининг қанжиғали бўлимидаги 14 уруғнинг бири – нуғай². Оронимнинг келиб чиқишига шу уруғ номи асос бўлган, яъни Нуғайкўҳ – нуғайлар яшаган жойдаги тоғ.

Ундан ташқари, этимологик таҳлилларнинг кўрсатишича, **Кўчак** (Бойсун т. гузар), **Кўчакли** (Денов т. қишлоқ) каби номлар таркибида ҳам кўҳ сўзи сақланган. Кўчак номи асли тузилишига кўра кўҳ+ча+к шаклида бўлган: кўҳ – “тоғ”, -ча кичрайтириш аффикси, яъни “тоғча ёки кичик баландлик”, +к аффикси мавжудликни ифодалайди. Бу

ерда гузар номи оронимдан келиб чиққан. Кўчакли топонимини ҳам шу тартибда изоҳлаш мумкин. Бу ном дастлаб кўҳ+ча+к – “тоғча, кичик баландлик” маъносида вужудга келган, кейинчалик унга ўзбекча борлик, мавжудликни ифодаловчи –ли аффикси қўшилган. Демак: кўҳчак > кўчак > кўчак+ли – тепалиги, баландлик ёнидаги қишлоқ.

Жанубий Ўзбекистон оронимиясида *сар* компонентидан ташкил топган номлар ҳам учрайди. Форс-тожик тилига тегишли бу сўз дастлаб инсон танасининг юқори қисмини ифодалаш маъносида қўлланган. Кейинчалик, бу сўз метафорик йўл билан маъно кўчиши орқали географик объектларнинг юқори қисми, устки қисми, бошланиш қисми каби тушунчаларни ҳам ифодалай бошлаган. Жумладан, у орографик термин вазифасида келиб, “тоғ, тизма, чўққининг уст қисми, тепаси, энг баланд жойи; чўққи, тоғ тизмаси” каби маъноларни ифодалайди. Шу маъно хусусияти асосида оронимик индикатор сифатида орографик объектлар номларини ясашга хизмат қилади: Саримайдон (Китоб т. жой), Саригўрим (Дехқонобод т. баландлик), Саркўтал (Шахрисабз т. Баландлик), Сархара (Қамаш т. баландлик), Сарғая (Дехқонобод т. чўққи) ва б. Шунингдек, бу сўз оронимлардан келиб чиққан ойконимлар таркибида ҳам учрайди: Саридара (Олтинсой т., қ-қ.), Сарижар (Сариосиё т., маҳалла).

Хулоса қилиб айтганда, Жанубий Ўзбекистон оронимларининг ясалишида форс-тожик тилига хос сўз ва атамаларнинг иштироки ўзига хос аҳамият касб этади. Улар Ўзбекистон оронимиясида ўзига хос лисоний қатлам ҳосил қилиб, ўзбек ва тожик халқларининг қадимдан давом этиб келаётган муштарак ҳаёт тарзи тўғрисида илмий хулосалар қилиш имконини беради.

¹ Бобур. Бобурнома. – Т.: “Фан”, 1960. 190-б.

² Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. –Т.: Ўқитувчи, 1988.-290 б., 132-бет.